

Ненад Ж. Петровић*

Институт за стратегијска истраживања, Београд

ПОЛИТИЧКИ СУКОБИ ВОЈСКЕ И ЦИВИЛА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ДО 1912. ГОДИНЕ (примери за друштвену историју)

Сажетак

Чланак на више примера у распону од тридесет година указује на политичке сукобе цивила са појединцима у војсци или пак против стајаће војске као установе. Народна радикална странка се у првим годинама свог постојања противила стајаћој војсци и истицала народну војску (територијалну одбрану) као свој пројекат. Касније она доласком на власт напушта своје програмско опредељење. Од 1903. године тада створена Српска социјалдемократска странка наставила је залагање за народну војску и водила кампању против стајаће војске и милитаризма подразумевајући под њим утицај војног фактора на политички и јавни живот, превелико наоружавање и претњу по очување мира. Рад је базиран на примарним изворима као што су новински текстови и архивски документи као и на литератури.

Кључне речи: друштвени сукоби, војска и политика, Народна радикална странка, Српска социјалдемократска странка

НАРОДНА ВОЈСКА И СТАЛНИ КАДАР

Најранији облик оружане силе у савременој Србији представљала је *народна војска* (Марковић 1957; Ђурђевац 1959; Ђорђевић 1984; Љушић 1986; Ратковић Костић 2007). Међутим, обавезно служење војске („стални кадар“, „стајаћа војска“) које је уведено у Француској после револуције постепено се ширило да би након

* npetrovic21@yahoo.com

Француско-Пруског рата преовладало широм Европе. Основна разлика између ове две врсте војске је у томе што се у народној војсци није служио вишегодишњи рок у касарни већ су обвезници годишње проводили одређени број дана на вежбама, логоровањима и гађањима и то у свом крају. Гледало се да то буду нерадни дани и да људи што мање изостају од редовних послова нарочито код сеоског становништва. Отпор сталном кадру у којем је виђена опасност од ланчане милитаризације свих држава а самим тим и повећање опасности од рата појавио се не само у социјалистичким већ и у грађанско-филантропским круговима. Тако је *Лига за мир и слободу* створена 1867. године у Женеви захтевала укидање стајаће војске у циљу очувања мира. Њени виђенији чланови били су Виктор Иго, Ђузепе Гарибалди и Михаил Бакуњин. У Србији се шездесетих и седамдесетих година деветнаестог века појавило више теоријских текстова који су предлагали начине организовања војске. Јеврем (Јефрем) Марковић, и сам официр, заговарао је народну војску као најбољи модел за Србију (Ј. Марковић, 1867). Његов брат Светозар у свом најпознатијем делу на више места проговара о оружаног сили српског народа каква би била пожељна. И он се противио сталном кадру као установи која је у рукама владара и тиме претња по слободу народа (С. Марковић, [1872] 1972). Значајно је да је први министар војни Кнежевине Србије био француски потпуковник Иполит Монден (*Hippolit Mondain*) чијом заслугом је 1864. године донет први *Воено судски законик* у Србији сачињен према француском *Code de justice militaire* (Вуксановић Анић 1993; Петровић 2000). На формирање војске значајни су били утицаји из Пруске, Аустроугарске и других западних земаља (Ђукић 2014, 2019, 2020).

Устав Кнежевине Србије из 1869. године чланом 35 прописивао је: „Сваки је Србин војник, и дужан је да служи у војсци, стајаћој или народној, изузимајући оне, које закон ослобођава. Народна војска, као једна од најнужнијих земаљских установа, не може се укинути ни скучити.“ (Устави 1988, 96). Ипак, народна војска је укинута доношењем *Закона о устројству војске* 3. јануара 1883. године (Службени војни лист 1883). Програмски став *Народне радикалне странке* по питању војне силе у Србији није правио компромисе и остао је на трагу учења Светозара Марковића: „Ради очувања наше државне независности и извршења наше спољне задаће ваља да се поклати што већа пажња организацији и наоружању наше народне војске. У тој цели тражимо: 1. Да се стајаћа војска сматра просто као школа за народну војску, и према томе да се држи само толико стајаће војске, колико је нужно за успешно и

правилно обучавање и организовање народне војске. 2. Војено образовање да се уведе у средње и више школе.“ (Самоуправа 1881, 1)¹

Као одјек народног незадовољства владавином Милана Обреновића а подстакнуто деловањем на терену Народне радикалне странке септембра 1883. године избија Тимочка буна. У више оружаних окршаја сукобили су се цивили организовани као народна војска са новоуведеним сталним кадром тако да се догађај може посматрати и као сукоб на политичкој основи војске са (наоружаним) цивилима (Илић 1909-1910; Милошевић 1923; Јовановић 1934; Тимочка буна 1883. Грађа, 1-6. 1954; Раденић 1988).

*

После сузбијања побуне више се никада није озбиљније покретало питање повратка на концепт народне војске. За развитак војне организације у Србији након почетног француског утицаја значајнији је утицај Пруске у којој се ишколовао највећи број српских официра који су усвојили пруску војну доктрину (Денда 2014; Ђукић 2019). НРС је освојивши власт напустила своје изворно залагање за народну војску иако страначки програм никада ни за слово није променила. Напротив, као владајућа, непрестано је задуживала земљу и народ због наоружавања (Станојевић 1891).² Тек је програм *Српске социјалдемократске странке* основане 2. августа 1903. године ревитализовао идеју народне војске: „Општу војну обавезу. Народна одбрана у место стајаће војске. Одлучивање о рату и миру Народном Скупштином. Изравнање свију интернационалних размирица путем изборнога суда“ (Јапчевих [1922] 1979, 142).

У периоду опозиционарства НРС и то пре избијања Тимочке буне у *Самоуправи* су се појављивали оштри текстови о војсци. Официрима је замерано бахато и дрско понашање на јавним местима, описивано је како туку грађане, оптуживани су да од себе стварају касту по узору на средњи век, како отварају касине затвореног типа за окупљање и забаву, указивало се на неправилности код унапређења и постављења официра, протекције... Текстови су били тако интонирани да се могу сматрати политичком критиком официрског кора и војске а не тек критиком појединаца због инцидента.³

1 Тих година у Русији је створена организација *Народная воля* (Народна слобода) која је смерала да терористичким средствима (тзв. директна акција) обори царистички поредак. Она је у свом програму износила захтев за замену сталне војске територијалном одн. народном војском. (Перовић 1988, 451)

2 Драгиша Станојевић (1844-1918), један од првака НРС рано је приметио одступање од изворних начела радикализма по питању уређења војске због чега је протествовао памфлетима. Зато ће изгубити положај народног посланика и бити осуђен на затвор од стране радикалског режима.

3 Аноним, „Вести из народа. Из Врања“, *Самоуправа*, 131, 3. новембар 1881; „Домаће вести“, 137, 17. новембар 1881; „Домаће вести. Официрска касине“, 1, 1. јануар 1882;

У једном уводнику оштро је критикован официрски кор зато што покушава да себе прикаже као ритерски слој чијим венама тобоже тече 'плава крв' а до јуче су ти људи били у опанцима. Писало се да пред Србијом стоје тешки национални задаци за које је потребно народно јединство а уколико би се продужило овим путем била би попут Пруске створена са једне стране солдатеска а са друге према њој непријатељска маса народа.⁴ Понављало се како официри показују дрзак и надмен став према остатку народа, да себе сматрају за особито обдарене осећајем части а закон им у томе иде на руку јер се њихова част посебно третира од оне осталих грађана.⁵

СУКОБИ ПОСЛЕ МАЈСКОГ ПРЕВРАТА СА СТУДЕНТИМА И ГРАЂАНСКИМ ПОЛИТИЧАРИМА

Године 1906. и 1907. биле су нарочито критичне за постмајски режим. На спољнополитичком плану најкрупнији догађај било је заоштравање односа са Двојном монархијом: забрана увоза робе у Аустро-Угарску (Царински рат од 1906. године) која је била у

„Питање на господина министра војног”, 17, 28. јануар 1882; „Предлог народној скупштини”, 35, 20. фебруар 1882; „Домаће вести. Распоред министра војеног”, 61, 17. април 1882. У *Борби* је такође публиковано више оваквих текстова од којих је симптоматичан: Аноним, „Официрска храброст”, *Борба*, 35, Београд 21. март 1882, 135, у коме се описује како је неки официр изазван политичким разговором за суседним кафанским столом претио сабљом.

- 4 *Самоуправа*, 132, 5. новембар 1881. Насупрот овоме, у часопису Генералштаба објављивани су бројни текстови који кастинско устројство немачке војске истичу као врлину којој ваља тежити. Истицало се да немачки народ прихвата овакво стање као нормално, да обожава своју војску и официре упркос свих њених привилегија, строгеће и издвојености од остатка друштва. Један од таквих текстова наводи мишљење немачког пуковника фон дер Голца: „Давајући официрима друштвене привилегије, држава просто улаже добро капитал. И сама претераност у кастичким предрасудама, до које официр може да дође, видећи да је још у својим младим годинама друкчије и боље одликован но остали његови вршњаци – ова претераност добра је; на бојном пољу ова предрасуда донеће велики интерес држави. Официр мора да командује и управља; треба дакле да себе цени, да се поноси својим положајем и собом.” (Аноним, „Официри у наоружаном народу”, *Ратник*, фебруар 1884, 179, подвукао Н. П.)

- 5 Временом се ово само заштрило. Према Војном кривичном закону који је усвојен 1901. године вербално увређени официр не само што је смео (као до тада) да реагујући на увреду или напад одмах истуче сабљом цивила већ је то *морао* да учини! У противном би одговарао пред војним судом зато што није заштитио корпоративну част професије. Подразумева се да, у случају када би прописно одреаговао на увреду цивила и иступио га сабљом, за нанете лакше телесне оштећења не би одговарао. (Војни казнени законик, *Зборник закона и уредаба*, Београд, 56, 1903, 208-243.) О војном законодавству в. Ненад Ж. Петровић, *Различита правна питања у Војсци Србије XIX века*, Задужбина Андрејевић, Београд 2020; *Исти*, „Војнокривични закони у Србији до Првог светског рата (утицај страних искустава)“, *Војноисторијски гласник*, Војноисторијски институт, Београд, 2, 2019, 47-69.

вези са афером која се годинама повлачила по Скупштини и јавности око куповине артиљерије (Вучковић 1965, 173-223.). Године 1906. узет је кредит од деведесет пет милиона динара у злату за куповину оружја и изградњу нових пруга (Алексић 1962, 141-249.). Укупан спољни дуг до тада износио је око пола милијарде а са овим кредитом примакао се цифри од 600 милиона динара у злату. Велике полемике и демонстрације пратиле су изгласавање овог зајма одобреног од Народне скупштине 12. децембра 1906. године. Зајам је био по курсу од 86% што је значило да је од 95 милиона задужења стварно примљено тек 81,7 милиона динара. Одређено је 4,5% годишње камате а рок отплате од највише 50 година. За његову гаранцију влада Краљевине Србије положила је вишак чистих прихода *Самосталне монополске управе* (Недељковић 1909).

Студентски протест одржан 10. децембра 1906. године био је насилно угушен отварањем ватре од стране жандармерије на ненасилне учеснике протеста и тога дана су се на улицама Београда могле чути и републиканске паролe о чему је на прву годишњицу догађаја подсетио лист покренут да пропагира републиканство (Република 1907, 1).⁶ Утицајни дневни лист *Правда* истакла је сличности са мартовским демонстрацијама 1903. године, тврдећи се да су оба догађаја инспирисана из истих кругова и из истих рачуна, не откривајући на кога циља (Правда 1906, 2). Демонстранти су према извештачу *Правде* протествовали не толико због самог зајма већ због три милиона динара колико је према гласинама Пашић обећао краљу уколико пристане на овај кредит. Полиција се постројила на Теразијама штитећи прилаз према Двору, на истом месту као 1903. године, истуривши бајонете на пушке. Не могавши да сузбије масу пуцала је и ранила једног демонстранта – студента Ђорђа З. Петковића. Успаничена овим а пред огорченом масом полиција се повукла у теразијски квартал отворивши пролаз демонстрантима. Дvorsка стража је формирала кордон испред Двора који демонстрантима није ни био циљ већ су продужили до раскрснице

6 О демонстрацијама пише Александар Лукић, Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920-1941), Институт за новију историју Србије, Београд 2020, 48-49. О запленама и политичком усмерењу Републике пише Zlatoje Martinov, Sloboda kao ponornica. Republika 1907-2013, Respublica, Beograd 2013. На насловној страни првог броја Републике од 9. децембра 1907. године уредништво је истакло: „Сутра се навршује година дана од Децембарске Демонстрације када је Републиканска Омладина протествовала противу последњег државног зајма од 95 милиона динара закљученог на основу уговора између камариле и фузионашке компаније /.../ Први пут у нашој земљи тада су на београдским улицама одјекнули усклици: Доле с монархијом, живела Република!“

код Лондона. Ту је први говорио студент Крста Цицварић⁷ из чијих речи би се могло наслутити да су демонстрације организовали незадовољници постајским режимом: „Недамо и нећемо зајам, којим Пашић мисли да плати људе, који су га довели на власт!“⁸ Говорник је упоредио стање са оним до преврата па је нашао да је много горе јер под Обреновићима није било камариле завереника и трговаца који чекају провизију од зајма. Цицварић је апеловао да се уведе република као спас за Србију. Потом су манифестанти дошли пред Народну скупштину, задржали се ту неко време па се истим путем вратили натраг. Око пет часова поподне недељне улице су опустеле (Правда 1906, 2).

Правду је полиција заредом пленила 11. и 12. децембра, без образложења и писаног решења.⁸ Опозициони посланик и оснивач листа *Правда* Павле Маринковић⁹ питао је премијера Пашића да ли је истина да је у недељу увече војска била стављена у приправност на шта му Пашић није знао одговорити. После изгласавања кредита, у уторак 12. децембра избиле су нове демонстрације студената. Жандармерија је стајала у приправности али није било потребе за интервенцијом јер су се демонстранти разишли (Правда 1906, 1-2).

*

После Мајског преврата војска одн. завереници постали су снажан фактор у политичком животу и практично недодирљиви. Понашали су се осино и сматрали су себе силом који стоји изнад

7 Крста Цицварић (Ужице 1879 – Београд 1944), новинар, студирао филозофију у Београду и Бечу. Године 1907. издавао анархистички недељник *Радничка борба*. Осуђиван због политичких кривица. Током анаксоне кризе помилован и пуштен из затвора. Сарађивао је у многим листовима. Учествовао је у балканским ратовима. До 1912. године деловао је у анархосиндикалистичком духу а после тога постаје новинарски најамник који служи разним режимима за обрачун са опозицијом све до 1941. године. Написао је више књига. Током Првог светског рата био је у заробљеништву у Аустро-Угарској. Од 1929. године заједно са Светоликом Савићем издавао је погромашки провокаторски лист *Балкан*. (*Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, Загреб, II, б.г. 382; *Енциклопедија Југославије*, Југославенски лексикографски завод, друго издање, Загреб, 2, 1982, 667.) Овим подацима додајемо да је Цицварић новембра 1944. године био стрељан од стране НОВЈ.

8 Жандармерија би стајала у приправности и чим би лист био одштампан упадала је и пленила тираж без писаног решења а накнадно би доставила редакцији акт о заплени што је било незаконито. Жандарми су чак отимали купљене новине од грађана на улици. Овај метод није био коришћен пре Мајског преврата. О томе в. текстове: „Забрана Републике“, „Варварство“, „Жандармске параде“, *Република*, Београд, 2, 18. децембар 1907, 3. (О тактикама разних влада у сузбијању неподобне штампе в. Nenad Ž. Petrović, *Dobra stara cenzura. Sloboda štampe u Srbiji 1870-1914. godine*, Mostart, Zemun 2016.)

9 Павле Маринковић (Београд 1866 – Врњачка Бања 1925), новинар и политичар. Завршио је правни факултет у Паризу. Покренуо је 1904. године дневни лист *Правда*. Од 1906. године биран је за народног посланика. Од 1914. до 1919. године био је посланик у Букурешту. Један је од лидера Демократске странке створене после Првог светског рата. (*Енциклопедија Југославије*, Југославенски лексикографски завод, Загреб, 6, 1965, 18.)

закона а радикали као грађанска власт им се нису смели или нису хтели супротставити. Велику аферу произвело је малтретирање Павла Маринковића који је јавно ишибан на Теразијама 3. фебруара 1907. године. Њега су напала тројица потпоручника. Афера је почела кратком вешћу да је економ Двора преузео са царинарнице колевку за непознато лице из краљевске породице: „Невероватно, па ипак истинито. Нико у двору не очекује новорођенче, па ипак је јуче први економ Краљевства Ми г. Тричко-ефендија експедовао са царинарнице једну комплетну – колевку. /.../ И сад иде од уста до уста прича. Прво се шапутало, а сад се већ којешта надовезује, и нико у стању није, да запуши овом свету уста!“ (Правда 1907, 2). Лист је због ове вести био заплешен: „Јуче је ревносна полиција Стојанова опет забранила наш лист `Правду`, због једне вести `Колевка и Двор`, у којој нема елемената за забрану, јер се говори само о поступку г. Тричка. Али се данас у `Светом Стању` ни о Тричку (господину) не сме писати. И он му дође као неки светац. Баш је полиција кидисала да угуши `Правду` “ (Правда 1907, 2). Потом су два потпоручника љубазно поразговарали са Павлом Маринковићем како би им овај пружио објашњење и сатисфакцију. Млади официри су сматрали да у поменутој новинској вести постоји инсинуација на принцезу Јелену Карађорђевић кћерку краља Петра а да они увреду члана владајуће породице сматрају за личну. Маринковић им је поручио да је престао уређивати лист и упутио их на одговорног уредника Јову Адамовића негирајући да је принцеза Јелена могла бити увређена јер њено име у тексту није поменуто (Правда 1907, 1).

Као финале афере, тројица потпоручника напали су Маринковића на Теразијама када се враћао са заседања Скупштине и претукли га, а полиције није било да га заштити нити се појавила чак ни после инцидента. Умешавши се у сукоб био је повређен и народни посланик Михаило Ђорђевић. Грађанство је било запањено и револтирано оваквим понашањем официра а у Скупштини се повела расправа о инциденту (Правда 1907, 1, 2).

Према полицијском документу састављеном на дан инцидента а на темељу изјава учесника и очевидаца догађај је текао овако: „Данас у 1 ½ час по подне, када су се поменута господа народни посланици враћали из Народне Скупштине, пресрели су их пешадиски потпоручници /.../ Пешад. потпоручник Живан Милосављевић, пришао је г. Павлу Маринковићу и ударио га неколико пута корбачем по глави и леђима. Г. Маринковић због тога је утекао у `Писоар` на Теразијама, услед чега је Јоца потпоручник викнуо: `Живане, остави га, кад је кукавица те бега.` Тако је и било. Када су

сва три официра хтели се вратити натраг, пресрео их је г. Ђорђевић посланик и називајући их разбојницима и другим не пристojним именима, учини, да му се потпоручник Костић приближи ради неког објашњења у који мах г. Ђорђевић замахне да удари штапом по глави г. Костића. Тада Костић извади сабљу и потури је под штап да би се ударца спасао, а г. Ђорђевић који је се залетео на потп. Костића преломи о сабљу штап и ова га мало очеше по глави. После тога сва три су официра отишла у Хотел 'Касину'. Позорник са линије – жандарм Милутин Лазић није био тога тренутка на своме месту. Г. Ђорђевићу је одмах указана нужна лекарска помоћ, после чега је отишао у свој стан.“ (АС, МУД-П, 1907, ф. 12, р. бр. 70).

Нема разлога да сумњамо у полицијски извештај иако инцидент *Правда* нешто другачије описује. Међутим, овде су важнији закулисни детаљи и расположење јавности. Лист је тврдио како је у редовима мајских завереника напад припреман осам дана, да је он негативно одјекнуо јер народ неће да плаћа војску тако скупо да би га официри срамотили. „Сва три именована потпоручника сачекали су излазак посланика у кафани 'Лондон', и кад су видели да је г. Маринковић у друштву, нису га смели напасти, него су га пратили преко Теразија. Више теразијске чесме, г. Маринковић оставши сам придружи се посланицима г.г. Ђоки Марковићу, Михаилу Ђорђевићу и Михаилу Петковићу и одмах им каже: - 'Ево за мноме три официра који ће ме напасти'. /.../ У 'Касини' су чекали скупљени завереници у великој гомили, и прихвате ове нове 'хероје', па их кроз авлију испрате у другу улицу. Свет се у гомилама скупљао – а полиције нигде! Њој је било наређено да се држи повучено док ови заверенички пуномоћници не сврше посао. Узбуђење је код света било ужасно! Сви су тражили официре да се расправе с њима. Тада се појавила и полиција. /.../ Полиција је посела улазак и није никог пуштала унутра, али је маса света све више пред 'Касином' расла. Узбуђење је сваки часом било све силније, и озлојеђење грађана све веће“ (Правда 1907, 1). Друга вест говорила је о општој осуди јавности над официрским круговима одговорним за напад: „Општа је жеља да се у овој земљи престане са *солдатском и надмоћношћу цивилне власти васпостави над војном*. Крајње је време да то и буде, ако нећемо, да нам земља оде у суноврат“ (Правда 1907, 2).

Целокупна штампа писала је о овом догађају. Крста Цицварић оштро осуђује официре-нападаче и „фузионашку банду“ која седи у Скупштини и неће да узме једног посланика у заштиту пред разузданом солдатском (Радничка борба, 1907, 4). Цицварић ће бити тужен због увреде и клевете нанете ђенералу Радомиру Путнику у тексту о скупштинској расправи поводом премлаћивања Маринковића: „Али што је у овој ствари најинтересантније, то је држање

једног зевзeka, једног тртова који је час самосталац, час старорадикал и који на питање шта он мисли о тој ствари одговара дрско и лупешки: 'То су моје ствари!' На питање да ли му је познато да је ових дана наоштрено неколико десетина официрских сабаља, тај плаћени агенат Шнајдеров одговара цинички и безобразно: 'Па и моја је сабља наоштрена!'" (Радничка борба 1907, 4)¹⁰

Цицварићу - без обзира на сумњиву улогу у свим овим догађајима (могући полицијски провокатор) а у светлости касније прљаве улоге новинара плаћеника - морамо признати да је оставио прецизну дефиницију цивилно-војних односа у Србији после Мајског преврата: „После 29. маја у Србији се заснива чисто солдачка владавина. Официри имају пресудну реч у свима главнијим питањима унутрашње и спољне политике. Војни буџет достиже једну огромну цифру и прибегава се једном зајму за војску, који се закључује не ради подмиривања истинских потреба народа, већ ради задовољења прохтева солдатије и њених помоћника. Политичке слободе које бајаги уживамо постале су утицајем солдатије потпуно илузорне. /.../ Свака манифестација јавног мишљења, која би била неповољна по офицере, најстроже се забрањује" (Радничка борба 1907, 1-2). Поводом случаја на Теразијама огласили су се и официри. У листу који су покренули после преврата изнели су своје погледе: Павле Маринковић је до скоро био главни уредник *Правде* а то што се његово име више не налази у импресуму не значи да га он и даље не уређује. (Иначе, честа тактика издавача била је да се стварни уредници листа заклањају фиктивним који би преузимали кривицу и ишли на суд.) Он је одбио да се огради од спорног чланка. Официри су само извршили своју дужност заштите части члана краљевског дома: „Официри не носе сабље за то да њима ваљда звецкају по калдрми и само параде ради, него да је могу свакога момента потрзати за одбрану части свога народа, свога Краља и своје личне, а случај са г. Маринковићем показује да та потреба може и у мирно доба да искрсне. У противном пре би им личиле преслице него сабље. Свакојакo да одобравање или неодобравање стоји до тога, да ли се уопште г. Маринковић може по својим моралним особинама сматрати као достојан члан друштва, као Србин, као човек. Ко то може, нека му је алал" (Војска 1907, 2).¹¹

10 Генерал Путник је заједно са Пашићем и Протићем заговарао куповину артиљерије од француске фирме Шнајдер и Крезо а не од Крупа или Шкоде. О оптуживању због увреде и клевете Путника још: „Полиција и Радничка Борба", *Радничка борба*, Београд, 13, 25. март 1907, 4.

11 Нема архивских трагова да је овај догађај добио судски епилог односно да су нападачи кажњени. Читава афера, када разгрнемо све мистификације, избила је баналним материјалним интересом зато што је економ Двора користећи се привилегијом да се при увозу робе за владајућу породицу не плаћа царина ко зна за кога купио дечији креветак а опозициона штампа то пласирала као масну вест инсинуирајући тајну трудноћу принцезе Јелене!

*

Већ смо споменули изграђен осећај части код тадашњих официра и како им је било признато законско право да одмах телесно казне цивилног изазивача. Један занимљив случај одбране официрске части а у вези са штампом заслужује пажњу. Мајор Михаило Рашић, ађутант и маршал двора краља Александра Обреновића, нашао се увређен текстом *Оставка* објављеном у *Малим Новинама* број 246 од 4. септембра 1895. године. Власник и главни уредник овог по злу чувеног скандалозног листа био је радикалски дисидент Пера Тодоровић. Рашић је изазвао Тодоровића на двобој понудивши му да изабере оружје одн. начин дуела. Тодоровић пред секундантима није хтео да се извини за увреду али није ни прихватио двобој. Заправо, Тодоровић је предложио „американски“ двобој а он се састојао у бацању коцке па на кога падне тај треба себи да одузме живот! Рашићеви секунданци нису прихватили овакав „двобој“ јер он то не би био већ би се претворио у присилно самоубиство. У вези са тим мајор Рашић је изјавио: „Онај који с предумишљајем изврши убиство, казни се смрћу, а онај који увреди некога толико, да му загорча цео живот, да га доведе до лудила, да га морално убије, да га живог сахрани, тај човек казни се са неколико дана затвора и с тим је свршена цела ствар. Кривац тада обично замени свој затвор новцем и тада јасно излази да је част једна обична роба, која се за врло јефтину цену купује“ (Српска стража 1895, 1).¹²

СУКОБИ СА СОЦИЈАЛИСТИМА И ОРГАНИЗОВАНИМ РАДНИЦИМА

Годину дана по оснивању Српске социјалдемократске странке дошло је до првог већег сукоба социјалиста и официра и то у Крагујевцу где је 1904. године први пут изабран за посланика кандидат ове странке, лекар Михаило Илић. Окидач за сукобе војске са социјалистима био успешно и масовно прослављен Први мај, прослава која је 1904. године први пут одржана у Крагујевцу. На њој су се чули повици: „Доле стални кадар!“, „Доле милитаризам!“, „Живела народна војска!“ Министар унутрашњих дела Стојан Протић због овога је упутио оштар распис подручним органима да

12 Петар Тодоровић један од корифеја жуте и клеветничке штампе и дворски поузданик Милана и Александра Обреновића сигурно је одабрао такав „двобој“ само зато да би изазивач морао да га одбије. Да се у српском официрском кору размишљало о двобоју као легитимном средству задовољења увређене части показује фељтон: Аноним, „О двобоју и увреди части“, *Војин*, бр. 10-17; 19-22; 25-26; 29-35, Београд 1897.

сузбијају социјалистичку агитацију иако су то биле исте идеје записане у оснивачком програму НРС којих се радикали никада нису формално одрекли (Кацлеровић 1951, 10-11). Официри су почели да физички нападају раднике, насрнули су и на посланика Михаила Илића (Радничке новине 1904, 1). То је био увод у много веће уличне сукобе. Разјарени официри вече уочи рођендана краља Петра који се падао 29. јуна/12. јула нападали су раднике и левичарски опредељене људе, гањали их по улицама, тукли, неовлашћено хапсили, одводили у касарну, тамо их мучили и иживљавали се над њима (Кацлеровић 1951).¹³ Официри су нарочито били кивни на Кацлеровића који је уређивао крагујевачки социјалистички лист *Радник*. У више чланака овај лист је српску војску приказао као легло венеричних болести а поједине официре оптуживао да су хомосексуалци који злоупотребљавају потчињене војнике а када се овакве афере открију буду само премештени у други гарнизон.¹⁴ Писало се о мноштву случајева хомосексуализма, посебно о најсвежијем из Ниша где је капетан прве класе наводно силовао неког дечака. „Кад је Радомир Путник био командант дивизије у Крагујевцу такође је утврдио да је један капетан вршио то животињство с војницима, па је предложио да се тај гад отпусти, а сад га је као министар примио за дијурнисту. /.../ Двадесет-тридесет примера је познато широј јавности, а колико је још затрпано да се не сазна!“ (Радничке новине 1904, 1-2).

*

Прелаз 1906. у 1907. годину био је обележен не само демонстрацијама против зајма већ и до тада највећим штрајком фабричких радника. Наиме, радници три фабрике на Чукарици: шећера,

13 У Архиву Србије у регистру и деловоднику Министарства унутрашњих дела-Полицијско одељење уписане су две интерпелације доктора Михаила Илића посланика ССДС: „о нарушеној безбедности 29 јуна у Крагујевцу“ и „зато што полицијске власти руше слободу грађана“. Међутим, документи нису сачувани. (АС, МУД-П, 1904, регистар на слово Ие (Интерпелација, бр. 33728 и 35428, као и исти бројеви деловодника.) О догађају в. текстове: Аноним, „Дивљаштво у Крагујевцу“, *Радничке новине*, Београд, 53, 4. јул 1904, 1-2; *Радничке новине*, 54, 7. јул 1904, 1-2; *Радничке новине*, 55, 10. јул 1904, 1. Занимљиво шта је о тадашњем дивизијару пуковнику Степану Степановићу писано: „На пример, не треба губити из вида, да г. пуковник у политици припада оном колу људи, који би хтели *апсолутну стегу*, а у односу официра и грађана хтео би: да се официри сматрају као неки виши, *по рођењу* божански сталеж, у који цивилиши морају гледати као у божанско страшило, и ако је он сам син једног обичног демократског сељака из Мокрог Луга.“ (Аноним, „Дивљаштво у Крагујевцу“, *Радничке новине*, Београд, 54, 7. јул 1904, 1, подвучено у тексту.) Војвода Степа Степановић био је родом из Кумодража. Под „демократским сељаком“ мисли се на његове корене из народа, из необразованог слоја.

14 Аноним, „Разуздана солдатеска“, *Радник*, Крагујевац, 9, 25. април 1904. Потом се појавила још једна белешку о војсци као леглу разврата у броју 16 од 20. јуна а онда и ограда од овог текста у броју 17 од 27. јуна 1904. године. Нажалост, *Радник* није сачуван ни у Универзитетској библиотеци нити у Народној библиотеци Србије.

обуће и гвожђа обуставили су рад између 13. фебруара и 1. марта 1907. године. Штрајк је насилно прекинут ноћним нападом жандармерије на коњима и са исуканим сабљама која је упала у фабрику шећера и увела штрајкбрехере сељаке доведене из околине Крушевца. Том приликом је жандармерија употребила оружје јер су и сами радници били наоружани и борбени па је убијено неколико штрајкача (АБ, ПС, инв. бр. 849). Жандармерија је тада била део војске који је оперативно у мирно доба стављен на употребу Министарству унутрашњих дела (Крсмановић 2003). Иначе, ово је био најбруталнији али не једини случај употребе жандармерије у синдикалним споровима и треба истаћи да је власт увек интервенисала у корист власника фабрика а никада на страни штрајкача.¹⁵ Цицварића ће оптужити због прогласа који је објавио у свом листу којим је отворено позивао на побуну против власти а поводом упада жандармерије у фабрику шећера (Радничка борба 1907, 1; 4).¹⁶

*

На демонстрацијама 12. децембра 1910. године које су социјалисти одн. организовано радништво приредили противећи се предлогу новог закона о штампи¹⁷ сусреле су се две заставе: социјалистичка (црвена револуционарна) и војничка (државна) па се ова друга уклонила с пута. Према новинским извештајима окупљено је било између две и три хиљаде манифестаната а говорили су Драгиша Лапчевић и Триша Кацлеровић. Према штуром писању *Политике* скуп је протекао без нереди (Политика 1910, 2). Други утицајни дневни лист известио је опширније и за разлику од неутралности Рибникаревог издања негативно оцењује држање како владе тако и левичарских демонстраната. Према опозиционој напредњачкој *Правди*, социјалисти су се осилили а снагу им даје то што су пар-

15 Тако је на пример било током штрајка радника у ваљевској акционарској пивари. Депешом Начелство округа јавља да је од 3. јула 1912. године почео штрајк радника а придружили су му се радници осталих еснафа. У штрајку је преко 500 људи. Поставили су своје страже наоружане батинама да спрече штрајкбрехерство. Силом су спречили жандарме који су покушали да уведу у пивару неколико сељака из околине да би радили. Када је стигло појачање радници су приведени у Начелство како би им била изречена казна. Пред Начеством се окупила велика гомила радника која је претила да ће крв потећи ако приведени буду кажњени. Начелство није располагало довољном снагом па је молило за помоћ од једне чете пешадије из 17. пука. (АС, МУД-П, 1912, ф. 26, р. 54.)

16 Сви текстови у *Радничкој борби* су непотписани али се знало да им је аутор Цицварић. Према *Закону о штампи* један од малобројних разлога за заплелу издања и кривично гоњење аутора било је отворено позивање на насилну смену владе.

17 Закон је предвиђао бројне рестрикције и против њега је најживље иступила ССДС. О томе се повела полемика на страницама два партијска гласила: ССДС (*Радничке новине*) и НРС (*Самоуправа*). Полемисали су Душан Поповић и Стојан Протић, овај други скривен иза псеудонима. О томе в. Један Новинар (Стојан Протић), *Наше социјалисте и слобода штампе*, Београд 1911; Душан Поповић, *За слободу штампе*, Београд 1911. О полемици пише Н. Ж. Петровић, *Добра стара цензура*, 256-260.

тији потчинио синдикат и привезали за себе радништво. Влада се попустљиво понаша према њима, склона је да им излази у сусрет, па иако Социјалдемократска партија има мало бирача и свега једног посланика одмах је повукла пројекат закона. Потом текстописац прелази на критиковање социјалиста описујући инцидент који се десио испред кафане Албанија где су се сусрели демонстранти носећи црвену заставу са дворском стражом која им је долазила у сусрет из правца Кнез Михаилове улице носећи државну заставу. „Две су се заставе сусреле: тробојка државна и црвена револуционарна.“ Војска се уклонила да прођу левичари, државна је застава капитулирала пред партијском – оцењује текстописац. „Ово узмицање војске поздравили су социјалисти свирањем у пиштаљке и узвицима ‘Доле са војском!’“ (Правда 1910, 2-3)¹⁸ *Радничке новине* су разумљиво посветиле велику пажњу демонстрацијама. Оцењивале су их као најуспелији протест радничке класе на коме се окупило дванаест хиљада демонстраната.¹⁹ Лист се осврнуо на догађај са уклањањем чете војника да би манифестанти прошли па оцењује да је буржоаска штампа цео случај надувала и скренула пажњу са битног на небитно (*Радничке новине*. 1910. „Буржоаска штампа о нашој демонстрацији“. 16. децембар: 1; „Глупи провокатори“. 18. децембар: 1-2). Министар војни је неколико месеци доцније а поводом дебате у Скупштини око неправилности у вези набавке брзометних батерија испровоциран говором посланика Трише Кацлеровића добацио овоме да социјалисти више неће доживети да се на Теразијама виче „Доле с војском!“ (Кацлеровић 1952, 43).²⁰

Неколико месеци потом, инцидент је поновљен у заоштренијој форми на прослави Првог маја. Обележавање овог радничког празника у Србији датира од краја 19. века а због разлике у календарима овде се 1. мај падао 18. априла по Јулијанском календару. У оно време то није био државни празник и био је радни дан. Међутим, организовано радништво је успевало да тога дана од послодавца издејствује слободан дан и обележи га протесним маршевима, де-

18 Ову паролу треба разумети као противљење стајаћој војсци а не војсци уопште, јер су социјалдемократи како смо већ показали били присталице народне војске.

19 Комплетан број 149 као и његов додатак од 14. децембра 1910, био је посвећен овом догађају. У извештају са демонстрација наводило се како се испред Двора клицало „Доле са монархијом!“

20 Димитрије Туцовић је у чланку „Буржоаска и пролетерска Србија“ овако оценио децембарске демонстрације: „Последња акција пролетаријата која је добила најчистијег и најпунијег израза у силној демонстрацији београдског радништва пред Скупштином и на улици 12 децембра учинила је да сва буржоаска јавност, опозициони као и владајући део, окине палбу на социјалну демократију. Започета од опозиције она је прихваћена од главног владиног органа и у полемици око новог пројекта закона о штампи траје још непрестано.“ (Димитрије Туцовић, *Избрани списи*, II, Београд 1950, 197-198.)

монстрацијама и одласком на излет. У Београду је за тај дан била планирана поворка која ће са Малог Калемегдана кренути у Кошутњак. Најављено је да ће на збору говорити Драгиша Лапчевић и Димитрије Туцовић (Правда 1911, 2). Чета која је наишла са Бањице овога пута није устукнула пред радницима већ је прошла кроз средину поворке праћена звиждањем и узвицима: „Доле с војском!“ (Правда 1911, 2). Међутим, за разлику од београдског вербалног инцидента окупљање радника у Крагујевцу изродило се у физички сукоб са војском (Правда 1911, 1). Празник радника се те године пао у понедељак. Припадници разних синдикалних удружења почели су се већ око седам часова окупљати испред механе у којој су била седишта еснафских удружења. Окупљени су вређали грађане који су пролазећи мимо њих ишли на посао. Улица је убрзо била закрчена демонстрантима. Управо тада је кроз улицу покушао да прође, боље рећи да се на силу пробије, поручник Стеван Карацић предводећи батерију која се враћала са обуке. Окупљени нису хтели да се уклоне већ су се сукобили са војском. О томе како је даље текао сукоб различити су извештаји зависно од новина. *Правда* сву кривицу баца на социјалисте и осуђује их: „та бедна гомила вајних представника рада удари у дивљачко халакање, а плех – музика у урнебесну писку нечега, што тај скуп зове ‘марсељезом’.²¹ Некима је и то било мало, него дочепају каменице и стану се бацати на војску.“ Батеријски коњи се поплаше и мало је требало да преврну топове. Командиров коњ погођен у главу по срне и падне заједно са јахачем. То као да је био знак за руљу која чиме је стигла стане да млати официра и друге војнике од којих су дванаесторица повређени. Ни Триша Кацлеровић нити општинари (радикали) нису се умешали да заштите војску (Правда 1911, 2). *Политика* је догађај описала другачије: Велики број радника Војнотехничког завода у Крагујевцу чланова Социјалдемократске странке славио је Први мај. Том приликом дошло је до непотребног инцидента. Око хиљаду и триста радника са члановима породица упутио се на излет. У часу када је поворка закрчила мост преко Лепенице сустигла их је једна батерија која се враћала са вежбања. Радници су почели да довикују официру да се коњи зауставе и сачекају док поворка прође јер је мост узан и њиме нису могли истовремено проћи и војска са топовима и радници. „Официр – можда сећајући се, шта се догодило оном официру, који се недавно у Београду склонио с пута једној радничкој манифестацији – није хтео да заустави батерију, и ако су га општински позорници опомињали,

21 Дуго времена француска химна била је незванична химна револуционарне левеце широм Европе. Касније је замењена Интернационалом.

да то учини, док они не отворе војсци пута, јер иначе људи могу бити лако погажени.“ Официр је – пише у чланку даље - командовао да се колона пробија напред. Тада су радници видевши да се батерија залеће у њих осули каменицама војску. Један камен погодио је поручниковог коња од чега се животиња пропела и збацила јахача који се повредио. У насталом метежу радничке вође, међу којима посланик Кацлеровић, смиривале су масу. Због инцидента је у Крагујевачком гарнизону била уведена приправност. Вративши се са излета радници су демонстрирали кроз град вичући „Доле војска“. Потом су се мирно разишли (Политика 1911, 2-3). Министар војни под чијом управом је стајао Војнотехнички завод одмах је отпустио 140 радника који су учествовали у демонстрацијама (Политика 1911, 3). У каснијем коментару *Политика*, иако је у свом првом извештају приказала војску као узрочника нереда, мења став па осуђује српске раднике јер не знају за културу. Због тога предвиђа да догодине тешко да ће бити првомајских прослава на отвореном (Политика 1911, 1).

Мали журнал, таблоид онога времена, отишао је најдаље у својој нетрпељивости према радништву. Овај булеварски лист у свом првом извештају догађаје је приказао исто као *Правда* са том разликом што пише како је Кацлеровић покушавао да умири разјарене социјалисте тукући их „амрелом“. Лист је наглашавао како грађанство Крагујевца осуђује демонстранте као искључиве виновнике сукоба (*Мали журнал* 1911, 2). У коментару објављеном два дане после демонстрација изричу се оптужбе против владајуће странке зато што толерише неваспитане раднике: „Социјал-демократска прослава католичког 1. Маја у Крагујевцу обележена је крвавим трагом, а у историји режима радикалског биће обележена крвавим словима.“ У часу када се над Србијом надвијају тмурни облаци „неваспитана и разуздана руља без икаква повода напада на војску и пролива невину крв једног официра.“ За то су криви радикали а не социјалдемократи јер владајућа странка хоће да компромитује и ослаби војску како би несметано владала и крала. Текст је злокобно поентиран: *официрски кор мораће да интервенише како би спасио отаџбину* (*Мали журнал* 1911, 1).²² У истом тону и духу су и још неки текстови у којима се извештавало како официри у Београдском гарнизону траже да се најстрожије испитају догађаји у Крагујевцу јер је по њима извршен „атентат на српску војску“ (*Мали журнал* 1911, 3). И у Београду десио сличан случај када су се двојица официра враћајући се са јахања сусрели са групом рад-

22 Аутор чланка је стављањем придева католички испред Први мај хтео да каже како је то нешто импортовано из иностранства што има анационалан, непријатељски карактер.

ника који су долазили са уранка. Неколико радница („две три дропљаче“) кренуло је да их бије „амрелима“. Официри су хладнокрвно прошли код масу (Мали журнал 1911, 3). Накнадно је писано о крагујевачким демонстрацијама да су присутни узвикивали: „Доле стајаћа војска!“, „Доле трутови!“, „Доле краљ!“, „Живела република!“, „Живео председник републике Триша Кацлеровић!“ Полиција на све ове провокације није ни мрднула. Општинске власти су сеириле. Само хладно држање команданта дивизије утишало је страсти. Официри и подофицири Крагујевачког гарнизона су захтевали да се забрани јавно истицање црвене заставе барем док се то званично не одобри, да се сви социјалисти који су учествовали у изгредима отпусте из државне службе као и да се забрани вређање војске. Наводно су запретили да уколико се ови захтеви не уваже они ће колективно напустити службу (Мали журнал 1911, 2).

У вези догађаја у Крагујевцу интерпелирао је народни посланик доктор Илија Чоловић.²³ *Радничке новине* пропратиле су овај догађај осуђујући власт, војску и буржоаску штампу.²⁴

ЗАКЉУЧАК

У периоду до Балканских ратова било је више на политичкој основи заснованих сукоба цивила, како појединаца тако група, са војним лицима. Ови сукоби су били мотивисани противљењем мешању војске у грађанске (политичке) послове и супротстављањем стајаћој војсци као институцији. Највећи сукоб десио се 1883. године избијањем Тимочке буне кроз коју можемо посматрати борбу две концепције: *народна војска* (територијална одбрана) и *стајаћа војска*. Кроз штампу онога времена може се ишчитати негодовање дела јавности због кастинског положаја војске и њихове изузетости из општег правног система. До чешћих сукоба долази употребом жандармерије (као дела војске) за сузбијање штрајкова радника за

23 АС, МУД-П, 1911, регистар, на слово Су („Сукоб социјалиста са војском у Крагујевцу“), бр. 7843. Поред је уписана сигнатура документа: фасцикла 30, редни број 28, али документ није сачуван.

24 Триша Кацлеровић, „Зликовачки напад на демонстрације“, *Радничке новине*, Београд, 78, 19. април 1911, 1; *Исти*, „Солдатска обест – Спречено крвопролиће –“, *Радничке новине*, 79, 20. април 1911, 1-2; Аноним, „Прикривање кривца. Сурово кажњавање невиних“, *Радничке новине*, 80, 21. април 1911, 1; Д. Туцовић, „Радничка Комора за отпуштене другове“, *Радничке новине*, 80, 21. април 1911, 1; Аноним, „Улога београдског новинарства“, *Радничке новине*, 81, 22. април 1910, 1; Аноним, „Реакција и милитаристички бес“, *Радничке новине*, 82, 23. април 1911, 1; Аноним, „На новинарске провокације“, *Радничке новине*, 83, 25. април 1911, 1; Аноним, „Наш одговор на провокације и безакоња“ (проглас са протестних зборов радника у Београду и Крагујевцу), *Радничке новине*, 84, ванредно издање, 25. април 1911, 1.

шта је најбољи пример штрајк на Чукарици 1907. године. Већи сукоби демонстраната са војском десили су се уочи краљевог рођендана који се падао 12. јула 1904. године и на прослави Првог маја 1911. године у Крагујевцу. Такође у ове сукобе можемо убројати и сукобе жандармерије са студентима који су демонстрирали децембра 1906. године против великог зајма за наоружање. У периоду 1903-1912. године Српска социјалдемократска странка, темељећи се на својим марксистичким претпоставкама, била је најагилнија у политичким сукобима са војском и у оспоравању њеног утицаја на друштво. На основу више примера изнетих у чланку читује се како је слика о привржености јавности и народа у Србији војсци онога времена ипак релативна.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Архив Београда [АБ], Првостепени суд [ПС], инв. бр. 849
- Архив Србије [АС], Министарство унутрашњих дела - Полицијско одељење [МУД-П], 1907, фасцикла 12, редни број 70.
- Марковић, Јефрем. 1867. „Предавања војне администрације”. *Војин*, 2, 10. јануар; 6, 20. фебруар.
- Марковић, Светозар. [1872] 1972. *Србија на истоку*. Нови Сад: Фото-типско издање. Репринт, Ниш: Градина. Цитат из репринт издања.
- Алексић, Љиљана. 1962. „Рад српске владе на зајму 1904-1906 године”. *Историја XX века* (IV): 141-249.
- Вуксановић Анић, Драга. 1993. *Стварање модерне српске војске: француски утицај на њено формирање*. Београд: СКЗ и Војно-издавачки и новински центар.
- Вучковић, Војислав В. 1965. „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат”. *Историјски часопис* (XIV-XV): 173-223.
- Денда, Далибор. 2014. „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912-1920”. У *Први светски рат и балкански чвор*, ур. Момчило Павловић, 423-436. Београд: Институт за савремену историју.
- Ђорђевић, Живота. 1984. *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861-1864*. Београд: Народна књига.
- Ђукић, Слободан. 2014. „Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века”. *Војноисторијски гласник* (1): 85-102.
- Ђукић, Слободан. 2019. „Утицај официра из Хабзбуршке монархије и Пруске на стварање и развој стајаће војска у Србији у XIX веку”. *Војноисторијски гласник* (2): 22-46.

- Ђукић, Слободан. 2020. „Школовање и усавршавање српских официра у Француској и Белгији у другој половини 19. и првој половини 20. века“. *Војноисторијски гласник* (2): 36-55.
- Ђурђевац, Мило. 1959. „Народна војска у Србији 1861-1883“. *Војноисторијски гласник* (4): 78-93.
- Зборник закона и уредаба*. 1909. (61)
- Илић, Драгутин Ј. 1909-1910. *Зајечарска буна*, I-II. Београд.
- Јовановић, Слободан. 1934. *Влада Милана Обреновића*, III. Београд: Геца Кон.
- Кацлеровић, Триша. 1951. *Крагујевачки кравал. Језива погибија радника*. Београд.
- Кацлеровић, Триша. 1952. *Милитаризам у Србији. Афере и скандали у војсци*, Београд.
- Крсмановић, Драган. 2003. „Жандармерија Краљевине Србије“. Магистарска теза. Универзитет у Београду: Филозофски факултет.
- Лапчевић, Драгиша. [1922] 1979. *Историја социјализма у Србији*. Београд: Геца Кон. Фототипско издање. Репринт издање, Београд: Слово љубве. Цитат из репринт издања.
- Лукић, Александар. 2020. *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920-1941)*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Љушић, Радосав. 1986. *Кнежевина Србија (1830-1839)*. Београд: САНУ.
- Марковић, Радосав. 1957. *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд: САНУ.
- Милошевић, Раша. 1923. *Тимочка буна 1883*. Београд.
- Митровић, Андреј. 2004. *Стране банке у Србији 1878-1914*. Београд: СКЗ.
- Недељковић, Милорад. 1909. *Историја српских државних дугова*. Београд.
- Петровић, Ненад Ж. 2019. „Војнокривични закони у Србији до Првог светског рата (утицај страних искустава)“. *Војноисторијски гласник* (2): 47-69.
- Петровић, Ненад Ж. 2020. *Различита правна питања у Војсци Србије XIX века*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Раденић, Андрија. 1988. *Радикална странка и Тимочка буна*, 1-2. Зајечар.
- Ратковић Костић, Славица Б. 2007. *Европеизација Српске војске 1878-1903*. Београд: Војноисторијски институт.
- Станојевић, Драгиша. 1891. *Глухо доба у Радикалној странци*, Београд.

- Тимочка буна 1883. Грађа, 1-6. 1954-1986. Београд: Архив Србије.
- Туцовић, Димитрије. 1950. *Изабрани списи*, II. Београд.
- Службени војни лист. 1883. 8. јануар.
- Самоуправа. 1881. 8. јануар.
- Српска стража. 1895. 16. октобар.
- Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903. 1988. Београд: САНУ.
- Martinov, Zlatoje. 2013. *Sloboda kao ponornica. Republika 1907-2013*. Beograd: Respublica.
- Perović, Latinka. 1988. *Planirana revolucija*. Beograd: Rad.
- Petrović, Nenad Ž. 2016. *Dobra stara cenzura. Sloboda štampe u Srbiji 1870-1914. godine*, Zemun: Mostart.

Nenad Z. Petrović*

Strategic Research Institute, Belgrade

POLITICAL CONFLICTS BETWEEN THE ARMY AND CIVILIANS IN THE KINGDOM OF SERBIA UNTIL 1912. (examples for social history)

Resume

The article points to political conflicts between civilians and individuals in the army or the standing army as an institution presenting several examples that span thirty years. The People's Radical Party at first opposed the standing army and placed emphasis on the "people's army" (militia) as its project. Later, when this party came to power, it abandoned the orientation of its program. Since 1903, the Serbian Social Democratic Party that was formed at that time continued to support the militia and campaigned against the standing army (regular military service army) and militarism which was understood as the influence of military factor on the political and public life, the massive armament and a threat to the preservation of peace. In the period until the Balkan Wars, there were more conflicts between civilians, both individuals and groups, and military officers that were based on political issues. These conflicts were motivated by the opposition against the army's interference in the civil (political) affairs or against the standing army as an institution. The greatest conflict took place in 1883 when The Timok Rebellion broke out, through which the struggle of two concepts can be perceived: the *people's army* (militia) and a *standing army*. The press of that time shows how one part of public did not approve of the caste position of army and its exemption from the general legal system. More frequent conflicts were caused because the gendarmerie (as the part of an army) was used to put down workers' strike, and the strike in Čukarica in 1907 stands as the best example. Larger conflicts between demonstrators and the army took place on 12 July 1904 during the celebration of King's birthday and during the celebration of May Day (1 May) in Kragujevac in 1911.

* npetrovic21@yahoo.com

Also, these conflicts include conflicts between the gendarmerie and students who demonstrated against the great loan used for armament in December 1906. In the period 1903-1912, the Serbian Social Democratic Party, based on its leftist ideas, was most agile in political conflicts with the army and denials of its role in the society. Based on several examples presented in the article, it is shown how the picture of public and people's devotion to the army in Serbia of that time is still relative.

Keywords: social conflicts, army and politics, People's Radical Party, Serbian Social Democratic Party

* Овај рад је примљен 14. јануара 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. маја 2021. године.